

ДО ПИТАННЯ ПРО ШЛЯХИ УКРАЇНСЬКИХ ЕКОНОМІЧНИХ РЕФОРМ

Два десятиліття тому в небі України зійшла зоря омріяної незалежності. Тоді, на думку усіх економістів, — як вітчизняних, так і закордонних — вона мала у найближчі ж роки стати заможною, процвітаючою державою. Фахівці не помилялися. Але не так сталося, як гадалося, не через їхню помилку, а через невміння керівників держави вести країну до благополуччя.

Як так могло трапитися, що Україна, яка мала такі райдужні перспективи, родючу землю, корисні копалини, потужну важку промисловість, працелюбний, не деградований народ, опинилася на задвірках суспільного розвитку?

Головна причина тривалої економічної кризи в Україні прихована не у відсутності природних багатств чи кваліфікованих, працездатних, недеградованих людей, а у нав'язаній нам помилковій економічній політиці ринкової саморегуляції і повного усунення держави від втручання в господарське життя, а також відсутності належного державного керівництва. Спроба теперішнього Президента України Віктора Януковича виправити ситуацію треба тільки вітати. Економічна модель, сформована на базі неоліберальних теорій, виявилась нежиттєздатною, призвела до розорення країни, пограбування широких верств населення.

Від цієї політики ринкової саморегуляції, що базується на архаїчних теоріях XVIII ст. (невидимої руки А. Сміта), людство вже відмовилось. Це підтверджується думками лідерів провідних держав світу, сформульованих на світових економічних форумах.

Ось думки лідерів провідних країн світу, сформульованих на самітах «вісімки» і «великої двадцятки».

Нобелівський лауреат Дж. Стігліц, який нині очолює створену рішенням 63-ї сесії Генеральної Асамблеї ООН цільову групу високого рівня для аналізу нинішньої фінансової кризи, вбачає джерела глобальної кризи в захопленні дерегулюванням, яке підіграло ринковий фундаменталізм і Уолт Стріт.

Коли у квітні 2009 р. британський прем'єр і господар чергової зустрічі «двадцятки» заявив про кінець Вашингтонського консенсусу, це було не більше, ніж доконаний факт.

Найбільшу активність в реформуванні світової економіки виявляє Франція, яка з 12 листопада 2010 р. заступила на посаді голови фінансової «двадцятки», залишаючись керівником «вісімки». Президент Франції Ніколя Саркозі досить критично оцінює сучасну ситуацію у світі. Головні його висновки

Уявлення про капіталізм як усемогутню і нічим не регульовану систему було безглуздом.

Необхідно «створювати капіталізм з основ».

Треба переглянути діючу модель економічної системи і поступово перейти до регульованого капіталізму. Світу потрібна ринкова соціальна модель.

Без втручання держави все розвалилось би.

Панує думка, що ринок правий завжди. Це породило світ, де все віддавалось фінансовому капіталу і

майже нічого трудящим...Породило капіталізм, в якому було нормально грати з чужим капіталом, заробляючи гроші без особливих зусиль.

Тепер головне питання — добитися такого стану, коли економіка працювала б на людину.

Ми живемо у XXI столітті без будь-якого фінансового порядку. Зараз на світовий порядок денний повстало питання про вироблення засад нового глобального порядку [1, с. 26].

Це нові слова, що виражають новий підхід до розв'язання складних питань міжнародної співпраці і побудови нового світового порядку. Ці думки Президента Франції Ніколя Саркозі повторив Президент США Барак Обама, наголосивши: «Капіталізм себе не виправдує. Він буде й надалі приводити до кризи...»

Радикальні заходи пропонує здійснювати також канцлер Німеччини А. Меркель. Вона вважає, що ми повинні забезпечити регулювання усіх фінансових інструментів ринків.

Дж. Стігліц і Жак Атталі, які домінують сьогодні як критики економічного світопорядку, вважають що на зміну глобальному управлінню повинен прийти глобальний уряд, який був би відповідальним перед народом будь-якої країни.

Цікаві міркування з приводу шляхів подолання світової фінансової кризи висловлює директор Інституту економіки Російської Академії наук, член-кореспондент РАН Ф. Грінберг, який пропонує створити Економічну Раду світу, яка випускала б світові гроші, регулювала б міжнародний грошовий обіг.

Великої шкоди Україні завдала недоługa економічна політика. Науковці і політики досі сперечаються яким курсом йти Україні, чи курсом сучасних Америки, Японії і Німеччини, чи тим, яким вони розбудовували свою економіку, ставали могутніми індустріальними державами? З цих позицій українські реформи треба було розпочинати не з удосконалення соціальної сфери, не з розгортання війни з пенсіонерами, ветеранами, жінками, дрібними підприємцями, а з глибоких реформ у виробничій сфері. Вищезгадувані заходи по упорядкуванню соціальної сфери слід розглядати як звичайну протипожежну акцію, скеровану на невідкладне балансування бюджету, який нездатний забезпечити найнеобхідніших затрат держави. Бразилія 20 років тому прийняла закон про розвиток імпортозамінного виробництва і цим вивільнила величезні державні витрати. Результатом наших реформ є те, що у все більшій мірі посилюється розрив між доходами народу і надприбутками олігархів. У виданій Верховною радою праці «Яка банківська система потрібна Україні? (до концепції становлення і розвитку банківської системи України)» «і врученій усім народним депутатам я писав: «Для нас прикладом, що заслуговує наслідування, міг би стати «Новий курс» президента США Рузвельта, за допомогою якого Америці вдалось здолати велику кризу, чи взагалі розквіт Америки за часів Гамільтона, піднесення Німеч-

чини під впливом політики Ф. Ліста, Л. Ерхарда, відновлення Японії в епоху Мейдзі».

Рекомендації, які нам підсовували різного роду радники і консультанти у вигляді порад, сформульованих у Вашингтонському консенсусі, в політиці шокової терапії, абсолютній лібералізації і безконтрольності ринку, валютних відносин виявилось для нас згубними.

Про шкідливість цієї неоліберальної політики я застерігав 20 років тому в час переходу від адміністративної системи господарювання до ринкової, будучи обраним депутатом Верховної Рад України I скликання. Виступаючи 4 січня 1992 р. на сесії Верховної Ради України від Народної Ради з співдоповіддю при обговоренні урядової програми економічних реформ я говорив: «Уряд досі не виробив задовільної концепції розвитку економіки незалежної України і цю прогалину намагається компенсувати дублюванням того, що робиться в Росії, не маючи тих можливостей, які там є. Розроблені Урядом заходи, схвалені фактично Президією, самою своєю суттю є антинародними, скерованими на пограбування пенсіонерів, робітників, селян, інтелігенції, всього народу, такими, що підривають економічні підвалини незалежної України, скеровані на її розорення і занепад, вносять напругу і неспокій у суспільство і є серйозною загрозою для її суверенітету. Їх реалізація призведе до закриття тисяч підприємств, сотні тисяч людей будуть викинуті на вулицю, що призведе народ до голоду і бунтів. Тому ці заходи повинні бути засуджені і скасовані.

На базі купонів ми повинні провести грошову реформу. І йти не по шляху інфляції і підвищення цін, а по шляху стабілізації і зміцнення грошової одиниці. При перебуванні в обігу купонів і радянських грошей разом ідея купонів буде знецінена, і, очевидно, ми тоді не зможемо легко провести грошової реформи. При недостатці купонів до часу видрукування у травні 1992 року гривень можна широко застосовувати безготівкові розрахунки, чеки, векселі, лімітовану видачу готівки. Частину купонів можна видавати на руки, а частину купонної суми перераховувати на ощадні книжки.

Не слід виключати і можливості змінення масштабу цін. Це мало б позитивне значення і для широкого використання в обігу монет, їх карбування можна організувати швидко. Те, що ми досі не маємо монет — також особиста заслуга нашого Уряду. Україна є світовою металургійною державою, здатною швидко наклепати їх потрібну кількість. Але цього чомусь не робиться.

До якості купонів можна, звичайно, пред'явити серйозні претензії. Але рублі теперішні не краще захищені, і вони тепер друкуються на низькосортному папері.

Пожежні, надзвичайні заходи нашого Уряду, які скеровані не на оздоровлення нашої економіки і поліпшення умов життя нашого народу, а робиться спроба зобразити це саме так, за своєю природою є антинародними і антиринковими. Їх головна мета — пристосувати розвиток економіки України в першу чергу до потреб Росії, до загальноросійського середовища.

Доки Україна не матиме своїх грошей, вона буде бутафорною, васальною напівдержавою, колонією, ареною легкої наживи для різних мафіозних груп з усього безмежного єдиного економічного простору. Впровадив-

ши свою грошову одиницю — гривню, Україна як могутня індустріальна держава швидко перетворила б її у вільно конвертовану. Причому одна гривня коштувала б не 1 долар, а 0,6. Такою повинна бути її вага з урахуванням цінності основних виробничих фондів, великої енергомісткості виробництва, високої концентрації високоякісних корисних копалин, землі, ресурсів, інтелектуального та іншого потенціалу» [2, с. 520–521].

Україна самостійно не обирала першої моделі переходу до ринку, а була просто втягнута у ринкові перетворення за російським зразком [3, с. 289].

В Україні перша програма не лише економічних, ринкових реформ, а й державного будівництва, побудови незалежної України, яка згодом стала загальнонаціональною, підготовлена Рухівською командою, до складу якої входив я. Працівники Інституту історії НАН України, які вивчали діяльність Руху, на круглому столі, присвяченому 20 річчю створення НРУ за перебудову, 20 вересня 2009 р., відзначають: «На початку своєї діяльності Рух в своїх лавах мав хорошу команду, яка вирізнялася на фоні «спокійних» академічних науковців. Серед них було чимало спеціалістів з макроекономіки, які очевидно брали участь у розробці Декларації про державний суверенітет України, Акту проголошення незалежності: В. Пилипчук, В. Черняк, М. Швайка. [4, с.122]. В Чорновіл неодноразово наголошував, що «М. Швайка був переконаний, що після виходу з складу СРСР Україна заживе щасливо і заможно, оскільки 90 % прибутків, які до цього забирала Москва, залишатимуться в Україні [5, с. 483].

Я доклав чимало зусиль до обґрунтування таких ключових питань державного будівництва як шляхи забезпечення економічного суверенітету, подолання наслідків колоніального минулого, створення найважливіших економічних атрибутів незалежної України (грошово-кредитної, банківської і фінансової систем) [6]. Цим питанням присвячені перші в Україні мої публікації в пресі, виступи на сесіях Верховної Ради України, на зібраннях громадськості. Вперше питання про необхідність створення власної, незалежної від центру грошової системи України я поставив у доповіді на Львівській крайовій конференції Руху 7 травня 1989 р. З цієї ж доповіддю я виступив на Установчому З'їзді Народного Руху України 8 вересня 1989 р. Ці всі мої ідеї увійшли до прийнятої З'їздом програми. Відомий історик і громадський діяч В. Ковтун відзначає, що в час розгортання боротьби за незалежність України «в галузі економіки професор М. А. Швайка пішов далі невизначеного гасла «економічної самостійності в складі СРСР», а за ключові визначив завдання створення в Україні власної фінансово-кредитної системи, Українського національного банку, власної грошової одиниці, що на той час сприймалося як сенсація» [7, с.128–129].

Першу мою працю про українські гроші, опубліковану першою неконтрольованою партією газетою Товариства Лева «Поступ» (1989 р., №5) історики вважають такою, що поклала початок створення грошової системи України.

Підготував програму реформування банківської системи України, яку вивчали народні депутати України і використовували в законотворчій діяльності. Ціла низка пропозицій подана Президентам України,

Прем'єр-Міністрам, головам Нацбанку, де вони вивчались і розглядалися. Перший заступник Глави Адміністрації Президента України І. Акімова 26 квітня 2010 р. прислала мені листа № 03–01/55, в якому говориться: «У відповідь на Ваше звернення від 04.03.10 щодо реформування банківської системи за дорученням Президента України висловлюємо Вам вдячність за активну громадянську позицію та глибоко цінуємо Ваш внесок у розвиток української науки».

Зазначаємо, що Глава держави поділяє Вашу стурбованість станом банківської системи та відзначає її важливість для розвитку вітчизняної економіки. Повідомляємо, що Ваші пропозиції, покладені в основу наукових праць, є дуже цінними і будуть передані на розгляд робочих груп, створених з метою забезпечення діяльності Комітету з економічних реформ».

Перший заступник Голови Нацбанку України В. Ю. Колобов в адресованому мені листі № 53–110/168–5000 від 13.04.2011 р. пише: «Керівництво Національного банку України вдячне Вам за активну позицію щодо розвитку вітчизняної банківської системи та небайдужість і наполегливість у вирішенні нагальних питань реформування української фінансової системи».

Ми певні того, що професійний діалог між Національним банком України та Вами повинен слугувати цілям розвитку національної банківської системи та економіки в цілому.

Зазначаємо, що надані Вами пропозиції вивчаються фахівцями Національного банку України при опрацюванні нормативно-правових актів та розроблені відповідних заходів».

Від керівництва Руху мені не вдалося добитися підтримки в реалізації своїх пропозицій. Відкидаючи мою економічну програму відродження України, ново-явлене керівництво Руху взялося за реалізацію чисто більшовицької популістичної програми боротьби з бідністю. Якщо б Рух був при владі і мав відповідні ресурси, він міг би підвищувати зарплату, пенсії, стипендії. Згодом як прибічники, так і її опоненти констатували: десятирічна програма боротьби з бідністю повністю провалена [8, с. 22].

В. Чорновіл був переконаний, що національна ідея себе вичерпала, а тому потрібно подавати її у «сильній соціальній та економічній оболонці», яка б називалася «раціональна демократія з національно-партійним потенціалом [4, с. 123].

Керівництво Руху виходило з того, що держава якомога швидше повинна звільнити економіку від своєї присутності. В. Чорновіл, наголошуючи на необхідності якомога швидшої приватизації державного майна можливо і не усвідомлено діяв в інтересах бізнес-груп [4, с. 124].

Галасливі «реформатори» стали ненависними для народу збирачами податків. Ні члени парламенту, ні урядовці не можуть і не хочуть добитися оподаткування мільярдерів. Тому податковий тягар вони переклали на бідних.

Ріст цін на харчі, зростання комунальних тарифів, мізерні пенсії та зарплати, тотальна корупція, відсутність робочих місць — ось справжнє обличчя теперішніх реформ.

Українські реформи не мають належного інтелектуального забезпечення та персональних двигунів. Тепер у

здатності нинішньої команди провести реформи вже почали сумніватися не лише вітчизняні експерти. Скажімо, Андрес Аслунд, старший науковий співробітник інституту міжнародної економіки Петерсона, у своїй нещодавній статті у «Вашингтон Пост», присвяченій Україні, зазначив: «Реформи Януковича розвалилися» [9].

Рузвельт не мав чіткої уяви про ту систему, яку збирався побудувати [10, с. 102]. Але він безпомилково знайшов ефективний спосіб пожевлення економічного життя, використавши роботу мозкового центру. За 100 днів конгрес прийняв понад 60 законів. Здійснена перевірка і реформування банків. Банки з казни стали видавати позики під низькі проценти. З ініціативи Рузвельта конгрес прийняв Національний акт відновлення промисловості. Була створена Національна адміністрація відновлення, яка здійснила примусове об'єднання усіх підприємств в 17 груп. Прийняті кодекси чесної підприємницької діяльності та запобігання нечесної конкуренції. Зібрані податки були скеровані в промисловість. Була надана вагома допомога фермерам. В усьому світі головним джерелом доходів держави є податок на прибуток. Податок на прибуток для усіх громадян Велика Британія вперше у світі запропонувала 9 січня 1799 р. Його ставка становила 10 % із прибутків.

Найбільшими платниками податків до українського бюджету є західні фірми, а не місцеві металургійні та нафтові гіганти. Близькі до уряду бізнесмени і надалі отримуватимуть повернені податки на додану вартість за фіктивний експорт, в той час, як сумлінні експортери роками того повернення не отримуватимуть, або ж отримуватимуть лише половину за умови, що віддадуть другу на «відкат» урядовцям.

Усе дорогим в Україні робить корупція, яка пожирає щорічно 20 млрд. грн. Україна відноситься до найбільш корумпованих країн світу. 91 % українських підприємців визнали широке поширення корупції і хабарництва. Боротьба влади з корупцією більше схожа на зміну форми корупції: Якщо раніше крали всі, хто міг, то тепер — ті кому дозволено. Корупція — цей ненаситний монстр, пожирає людські душі, підточує довіру громадян до держави та їхню віру в гідне майбутнє.

Десятки мільярдів бюджетних грошей пожирає корумпована система держзакупівель. Левова частина цих бюджетних грошей прокручується через сумнівні схеми, осідають на приватних рахунках близьких до чиновників фірм. Ні Президент, ні члени Уряду, ні парламентарі не бажають оподатковувати мільйонерів, тому вони стягують податки з бідних. Як приклад корупції часто наводять держзакупівлі. По цій схемі протягом року крадуть мільярди. «Освоєння» бюджетних коштів, а також коштів держкомпартій в нашій країні — один з найбільш прибуткових видів бізнесу. А іноді — і головний інтерес перебування того чи іншого чиновника на своїй посаді. Є навіть корупційні розцінки. Відкати чиновникам звичайно становлять 30–40 % від суми закупівлі, хоч доходять і до 70 %. Гроші повинні попасти від «переможця» тендеру до його організаторів протягом 10 днів через ряд транзитних фірм і «яму-конверт». За конвертацію тепер беруть по всій країні 8,32 % від суми перетворення в готівку, а порушників «боляче» б'ють. Втрати багатств України яскраво характеризують дані про вивезення капіталів за кордон (див. Тижневик розумних людей

«Коментарі», 2011, №7, 18 лютого). Вищесказане проілюструємо найновішим прикладом. Так, Коломойський замість того, щоб відбудувати Україну купує датську державну авіакомпанію, де контролює чотири авіакомпанії. Володіючи шведською авіакомпанією, Коломойський намагається контролювати все небо Скандинавії. Чому українці повинні будувати шведський соціалізм чи глобальний капіталізм, нічого не маючи з цього крім боргів і підозр в тіньовій економіці?

В Україні є більше десятка фінансово-політичних груп, які визначають не лише соціально-економічний розвиток держави, а й справляють величезний вплив на процеси у сфері внутрішньої та зовнішньої політики.

Виробництво практично не розвивається. В пошуках праці з України виїхало за кордон 8 млн. чоловік. Стимулюється імпорт. 27,7 млрд. дол. Україна заплатила за автомобілі і запасні частини до них. Зазначені кошти дозволили б побудувати кілька автомобільних заводів, сприяючи створенню 5 млн. додаткових робочих місць [11]. Холодильники, пральні машини, підлогонатирачі, телевізори, телефонні апарати, комп'ютери також закордонні. Завозимо одяг, взуття, а тепер вже й продовольство (цукор, м'ясо, гречку, картоплю). Власні виробництва не підтримуються, а руйнуються.

Кредитна політика не сприяє виходу з кризи і організації роботи вітчизняних підприємств, а навпаки. Високі процентні ставки душать вітчизняне виробництво. В США кредитна ставка становить 0,25 %, в Європі — 1 %, в Японії 0,1 %, в Англії — 0,5 %, в Швейцарії — 0,25 %, в Норвегії — 1,75 %, в Данії — 1,15 %, в Україні майже 30 %. Тому не дивно, що прибутки виробників становлять 2–3%, а доходи по вкладах в банках — 20–30 %. За 20 років річні обсяги інвестицій в основний капітал скоротилися вдвічі. Споживчі ж витрати населення зросли в 1,4 рази. Тінізація української економіки становить в середньому 60 %: У торгівлі — 80 %, будівництві — 66 %, нерухомості — 60 %... У більшості малих підприємств «тінь» може сягати 80–90 %.

Лише в Києві нараховується 800 мільйонерів. Ці гроші вони отримали не від збільшення виробництва товарів, а від вдалих інвестицій в цінні папери.

Десять родин захопили 90 % усіх багатств держави. За ці кошти, не зароблені важкою працею і талантом, скуповують палаци і картинні галереї в західній Європі, відпочивають на всяких Канарах, відстрілюють нещасних носорогів в Африці.

В Україні немає національного капіталу у власному сенсі цього слова (не за прізвищами власників, а за суттю), бо він ніяк не зацікавлений ані в розвитку, ані в зміцненні держави України.

В об'єднаній Європі ретельно відслідковують співвідношення доходів найбагатших до доходів бідних (10 процентів верхівки суспільства до 10 процентів низів). В Європі воно менше 10-ти, тоді як у нас воно перевищує 20. Він повинен відслідковуватися і регулюватися антимонопольними органами, податками, характеризуючи надійність соціальної політики держави.

Рівень продажу товарів класу «Люкс» в Україні вищий, ніж в Європі. З Борисполя щоденно відправляється 70 літаків з родинами кланів. Коли ми мріяли про незалежність України і заклали її фундамент, то не мали

наміру провести до влади великий капітал і віддати Україну в руки олігархів з числа партноменклатури.

Україна має значні можливості для відродження і великі шанси вже невдовзі досягти високих темпів економічного зростання, оскільки для цього є в наявності серйозна база: українська держава володіє вигідним географічним положенням, найродючішими землями, багатими природними ресурсами і висококваліфікованою робочою силою, працьовитим і не деградованим народом. Великий аграрний потенціал України не використовується через відсутність державної допомоги, в першу чергу дешевими кредитами. Тому Україна не готова скористатися зростанням світових цін на продовольство. В Україні відсутній сільськогосподарські банки. Сільськогосподарський банк «Україна» перетворився в гадючник, в якому вирощені найбільші мафіозі (В. Гетьман., В. Ющенко, Г. Сацюк), які його розібрали і знищили. Для банківництва як дешевого способу зароблення грошей (на халяву) не вигідним стало вкладання грошей у сільське господарство. А треба зробити банківництво як форму сприяння розвитку сільського господарства. Держава практично не надає допомоги селу. Субсидії фермерам США становлять 42 млрд. доларів. В Єврозоні селяни отримали 50 млрд. євро дотацій. Знижуються податки, реалізуються спеціальні програми допомоги селянам.

Не можна не враховувати жахливих наслідків минулого панування в Україні жорстокого тоталітарного режиму. Після тотального винищення української інтелігенції (згадаймо Сандормох) і знесення нації голодоморами, в країні не виявилось політичної організації, здатної мобілізувати народ на боротьбу за побудову української національної держави.

Французький філософ Ален Безансон спрогнозував наш нинішній стан: «Існують дві перешкоди для остаточного формування української нації — давній дефіцит еліти і старанно культивованій Росією розбрат серед українського народу».

Рух за відродження незалежної України в час горбачовської перебудови очолили недостріляні, це в першу чергу літератори (спілка письменників України і її відділення в обласних центрах стала штаб-квартирою Народного Руху України, товариства української мови та інших громадських організацій, що стали появлятися) та дисиденти, які стали повертатись з заслання. Вони протягом тривалого часу були відірваними від життя в Україні і не тільки не знали, що треба робити, а й якою є ситуація в країні. Ні перші, ні другі не розбирались в господарських і економічних питаннях і на перший план висували знайомі їм проблеми відродження української мови, національного і культурного відродження, визнання ОУН-УПА... Однак усе це не відображало великої складності питань державного будівництва, не вказувало шляхів подолання наслідків колоніального минулого, створення найважливіших атрибутів державності, зокрема фінансової, грошово-кредитної і банківської системи, митниці забезпечення не лише політичного й економічного суверенітету.

Нашому державному керівництву варто б скористатися настановами І. Франка. Але ж саме перед українською інтелігенцією, як писав Іван Франко в «Одвертому листі до галицької української молодіж», стоїть

«...величезна дійова задача — витворити з величезної етнічної маси українського народу українську націю, суцільний культурний організм, здібний до самостійного культурного й політичного життя». За твердим переконанням Івана Франка, для того щоб навчитися «чути себе українцями без офіціальних кордонів», ми маємо «... поперед усього пізнати ту свою Україну, всю в її етнографічних межах, у її теперішнім культурнім стані, познайомитися її природними засобами та громадськими болячками і засвоїти собі те знання твердо, до тої міри, щоб ми боліли кождим хоч і як дрібним та частковим її успіхом, а головно, щоб ми розуміли всі прояви її життя, щоб почували себе справді частиною його».

Треба говорити не лише про те, що не подавалось серйозних ідей, не висувалось конструктивних пропозицій державного будівництва, а й про байдуже, точніше варварське ставлення до серйозних розробок і пропозицій, на обґрунтування яких пішли десятки років.

Підготовлена мною програма економічних реформ, створення ефективної ринкової грошово-кредитної і банківської системи виявилось нікому непотрібною. Я доклав багато зусиль до того, щоб втілити цю програму в життя за допомогою Верховної Ради і підтримки демократичних сил.

Спеціально для Верховної Ради підготував Концепцію перебудови банківської системи, під якою поставили свої підписи 79 депутатів Верховної Ради XII скликання і одностайно висловились за розгляд Концепції на сесії. Для законотворчої діяльності народних обранців Верховна Рада надрукувала мою працю «Яка банківська система потрібна Україні» (до концепції становлення і розвитку банківської системи України) на 80 стор., яка була вручена всім народним депутатам (1-Д, 28.08.1995, т. 500). Згідно з розпорядженням заступника Голови Верховної Ради О. Дьоміна від 18.01.1996 р. Концепція була надрукована і розіслана в усі Комітети і фракції з завданням обговорити і підготувати до розгляду на сесії (№ 1143/ 12–4, 19.01.1996 р., 38 аркушів). У скороченому варіанті на 10 аркушах Концепція була вручена всім народним депутатам (7-НД, 23.01.1996., т. 400). Більшість Комітетів і фракцій розглянули Концепцію і дали їй високу оцінку.

14.05.1996 р. в порядку денному засідання Комісії з питань фінансів і банківської діяльності четвертим пунктом було записано: «Про питання щодо проекту Концепції перебудови банківської системи України». Але мені, навіть, слова не дали.

Розгляду Концепції на сесії не допустив В. Суслів (його виборчу компанію фінансували комерційні банки) разом з В. Юшенком, В. Стельмахом, В. Гетьманом і усією цією банківською мафією.

20 жовтня 1999 р. Секретаріат видрукував Концепцію вдосконалення грошово-кредитної політики і зміни принципів діяльності банків і вручив кожному народному депутату (№ 4122). Їм же також вручена книжка «Банківська система України: шляхи реформування», видана парламентським видавництвом у 2000 році.

Народним депутатам вручені також мої праці: «Чому в Україні повсюдно бракує грошей? (Нові підходи до грошово-кредитної політики і зміни принципів діяльності банків)» (1998), «Шляхи докорінної перебудови і реформування Банківської системи України (лихварська банк-

івська система — гальмо на шляху ринкових реформ, підприємництва і відродження України)» (2004) та ін.

Йдеться, отже не про розмови на кухні домогосподарок, а про розгляд документів, які були опрацьовані Верховною Радою. Так що в розпорядженні Верховної Ради є науково-обґрунтована програма створення ефективної банківської системи, яку треба реалізувати.

Україна втрачає своє обличчя, бо не може виробляти навіть для себе, не те що на традиційний експорт, цілий ряд важливих продуктів, зокрема цукру, м'яса, вершкового масла і навіть картоплі, овочів, а також одягу, взуття, побутової техніки. Гнітучий настрої від імпорту з'являється в людей після відвідання наших магазинів.

Не використовується раціонально величезний виробничий потенціал України, її чорноземи, значні природні багатства. Україна відома в усьому світі як багата країна з працьовитими, творчими людьми.

Особливої турботи заслуговує питання про реформування і подальший розвиток банківської системи. Грошовий обіг є кровносно-судинною системою економіки України і від його стану залежить здоров'я усієї економіки.

Найбільше занепокоєння в період кризи викликала у більшості експертів нестабільність банківської системи, недосконалі форми організації її діяльності. [12, с.18, 20, с. 15–20]. Пасиви банківської системи в переважній більшості скадаються з «коротких» грошей, розміщених в банках на термін до року. У зв'язку з цим частка і обсяг інвестиційних кредитів, в тому числі іпотечних, незначні і в разі поступаються показникам банківської системи інших країн. Лише 8,2 % українців довіряють банкам.

Банківська система України сформувалась як лихварська, паразитична, що висмоктує соки з виробництва і паразитує на обслуговуванні непродуктивного споживання, відкушуючи незаслужено надто великий шматок національного пирога. Не може процвітати країна, в якій величезні доходи отримують ті, що нічого не створюють.

Позичковий капітал не став складовою, підпорядкованою частиною промислового капіталу, тому не відбулось чіткого розмежування між ними функцій. Виробництво в Україні не має свого позичкового капіталу і своєї банківської системи. Теперішня наша банківська система за своєю природою є лихварською, паразитичною.

У сьогоднішніх важких кризових умовах мільйони українців скеровують свій гнів в бік бандитської, злочинної, пристосованої до потреб олігархів, «тіньовиків» і мафії банківської системи, через неефективне функціонування якої вони зубожіють, втрачають свої заощадження, позбуваються роботи, а заодно і засобів до існування. У значній мірі з вини банків люди втратили впевненість у завтрашньому дні.

Замість того, щоб підвищувати ефективність функціонування банківської системи, поліпшувати обслуговування підприємств, запровадити ринкові механізми створення грошей банківські мафіозі зробили банки знаряддям пограбування народу і легким способом свого збагачення.

Через це наступив параліч банківської системи, який негативно позначається на роботі підприємств. Від реалізації продукції вони не отримують потрібних їм коштів для відновлення процесу виробництва, підприємства втрачають оборотні кошти, а замінити їх кредитом немає можливості. Повертаються до забутого бартеру.

Тепер практично розвалюється грошово-кредитна і банківська система. Вкладники вільних грошей бояться вкладати гроші в банки оскільки не мають гарантій на їх повернення, виробництва не розвиваються, бо підприємства позбавлені кредитних ресурсів і в цих умовах не можуть звести кінці з кінцями.

Криза банківської системи в Україні спровокована не стільки зовнішніми факторами, як внутрішніми. За офіційними даними на 1 жовтня 2009 року загальні збитки комерційних банків із початку року становлять 20,9 млрд. грн. Майже кожен український банк у період кризи так чи інакше зіткнувся із проблемою недостатньої ліквідності і труднощами повернення вкладів населенню. Обсяг проблемних кредитів у портфелі фінустанов ще влітку перевищив 30 %, а зовнішні зобов'язання банківського сектору країни \$ 35 млрд. Економічна криза вказала на вразливість української банківської системи, яка виявилася неспроможно повноцінно функціонувати без підтримки держави і водночас підтвердила, що влада нездатна належним чином контролювати фінансові потоки в країні. 3 жовтня 2008 року Нацбанк запровадив тимчасові адміністрації у 25 фінустанов — це майже 14 % загальної кількості банків. Протягом вересня — грудня 2008 р., коли розпочався масовий відплив депозитів із фінансової системи, НБУ надав комерційним банкам рефінансування на загальну суму понад 111 млрд. грн.. Однак, левову частку цих коштів було спрямовано не на підтримку економіки, а на валютні спекуляції та кредитування підприємств, пов'язаних із власниками банків. Восени настав час повернення кредитів рефінансування (торік регулятор надав банкам гроші під 15–17 % річних), проте як стверджують джерела у Нацбанку більшість фінустанов не мають змоги розрахуватися вчасно. На чотири тижні було пролонговано позики, надані Надра банку, Родовід банку, Укргазбанку, банкам «Фінанси і Кредит» і «Київ».

Сформувалася задубіла і закостеніла на консервації ліхварська банківська система, яка не націлена на обслуговування підприємств і забезпечення високоєфективного господарювання, ні на інвестиції, ні на запровадження нових технологій і створення сучасних підприємств, ні на прискорення і здешевлення платежів і розрахунків, а на паразитування на підприємствах і висмокування з економіки України всіх життєвих соків.

Грошово-кредитна і банківська система пристосована не до обслуговування енергійних, активних ділових, підприємливих працівників, людей малого і середнього бізнесу, фермерів, а мафіозі, олігархів і тіньовиків. Через це виробничий потенціал використовується нерационально, заводи і фабрики закриваються, багатства України розкрадаються, найурожайніші у світі землі пустують, а народ злидарює.

Через нездатність Нацбанку навести лад у фінансах величезні кредитні ресурси використовуються нерационально, заганяються в долари, переводяться за кордон, ховаються населенням в матрацах, пролежують там ро-

ками в бездіяльному стані і знецінюються, у той час як через брак кредитних ресурсів не здійснюються інвестиції, не розвивається виробництво, не реалізуються соціальні програми.

Нацбанк не створив сприятливих умов для розвитку чесного бізнесу і підприємництва, не скерував кредитних ресурсів на його обслуговування, через що 8 мільйонів найактивніших, висококваліфікованих працівників не знайшли застосування своїм силам у промисловості і сільському господарстві і змушені були емігрувати в інші країни і збагачувати їх.

Нацбанк виявився нездатним організувати роботу зі створення банків, які стали б надійними партнерами підприємств, обслуговували б виробництво, перекладали б на свої плечі важливі функції щодо забезпечення підприємств кредитними ресурсами, організовували б швидкодіючу систему платежів і розрахунків, перетворювали б боргові вимоги і зобов'язання в гроші, взаємопогашували б їх, налагодили б продаж боргів (факторинг), мобілізували б усі наявні вільні кредитні ресурси, перетворювали б їх у капітал і скерували в інвестиції.

В Україні відсутні сільськогосподарські, комунальні та інвестиційні банки, які мобілізували б величезні кредитні ресурси, які перебувають у бездіяльному стані і скерували б в інвестиції. Менше 6 % кредитних ресурсів використовуються для інвестицій. Усі комерційні банки є однотипними ліхварськими шарагами з висмокування з економіки грошей за допомогою обслуговування не виробничих, а торгово-посередницьких операцій.

НБУ не спромігся організувати ефективного механізму створення грошей, запуску їх в обіг і погашення.

З метою штучного підтримання цінності долара на українському ринку Нацбанк спотворив увесь емісійний процес. Замість того, щоб здійснювати емісію грошей у відповідності з потребами обігу, тобто під закладені в Нацбанку комерційними банками векселі, Нацбанк запускає гривню в обіг шляхом закупівлі доларів на міжбанківському валютному ринку, чим створює підвищений попит на долари. Одночасно позбавляє грошей тих суб'єктів господарювання, які не мають для продажу доларів.

Нацбанк не забезпечує збалансованості фінансових ресурсів країни у результаті чого, з одного боку, відчувається величезний брак кредитних ресурсів, через що не здійснюються інвестиції, до кредитних ресурсів не мають доступу підприємства, несвоєчасно проводяться платежі і розрахунки, а з другого — у матрацах і панчах у бездіяльному стані перебувають десятки мільярдів доларів, євро і гривень.

Ніякого виправдання не має стягнення з підприємств банками величезних грабіжницьких здринницьких відсотків, які пожирають не лише їх прибутки, а й часто значну частину коштів, призначених для простого відтворення. Грабіжницькі банківські відсотки, які в 5 разів є вищими, ніж у цивілізованих країнах, обезкровлюють економіку і віддаляють банки від виробництва.

Банківська система виявилась нездатною організувати швидкодіючу й

ефективну систему платежів і розрахунків, через що в країні протягом 18 років бушує руйнівна платіжна криза. Кредиторська і дебіторська заборгованість по всіх суб'єктах господарювання неухайно зростає.

Найбільшою прогалиною в діяльності НБУ є те, що він не організував системи рефінансування і штучно створив кредитний голод.

Частка кредитних ресурсів центрального банку в кредитних портфелях банків з року в рік зменшується. У 1997 р. вона становила 11,3 %; 1998 р. — 5,7 %; 1999 р. — 4,2 %; 2000 р. — 2,3 %; 2001 р. — 2 %; 2002 р. — 1,8 %. Причому частка короткотривалих кредитів (на один день) становить 85–90 % від загального обсягу рефінансування. Останнім часом нормальне рефінансування Нацбанком комерційних банків майже зовсім не відбувалося і здійснювалося в спотвореному вигляді (на порятунок збанкрутілих банків).

Наскільки важливими є питання регулювання інвестицій Центральним банком говорить відомий фахівець у сфері грошей В. Ханкель, який зазначає, що діяльність Центрального банку вимірюється не тим, як точно Центральний банк дотримується рівняння кількісної теорії грошей і контролює зростання грошових агрегатів М1, М2, М3, а чи вдалося йому створити діючий ринок капіталів і перетворити заощадження в інвестиції.

В Україні відсутні будь-які контролюючі і регулюючі органи за діяльністю банків, і, в першу чергу, за Нацбанком. Тому тут немає ладу, який заважають навести банківські мафіозі, що є повністю безконтрольними, чинять свавілля, зловживають владою і руйнують Україну.

Законом про НБУ встановлювалося, що наглядові функції повинна виконувати Рада НБУ, і передбачалося, що до її складу входитимуть незалежні експерти. Натомість парламент під впливом банківського лоббі долучає до складу Ради здебільшого банкірів. Ідею створити незалежний орган контролю провалено... Без цього в режимі реального часу зупинити тих, хто виводить активи з країни неможливо. Схеми штучного знекровлення фінансових установ активно працюють далі.

У той час як по світу крокують електронні гроші, розрахункові операції здійснюються безготівково, в Україні половина розрахунків здійснюється готівкою, гроші перевозяться в торбах і на це суспільство тратить величезні кошти. Для приховання операцій від податківців у тіншовому обороті використовується готівка, зарплата виплачується в конвертах, не відображається на рахунках підприємств у банках і не оподатковується.

Важким злочином перед українським народом є здійснена Нацбанком в інтересах тіншовиків, мафіозі і казнокрадів без відповідного дозволу органів влади широкомасштабна доларизація країни, у результаті якої Україна подарувала США понад 100 млрд. доларів емісійного доходу. На друкування 100 доларової купюри США тратять 3 центи, а у нас вони купують за цю купюру товарів на 100 доларів.

Доларизація економіки заважає українській державі проводити самостійну грошово-кредитну політику. З вересня 2008 року національна валюта девальвувала на 65 %. Доларизація вітчизняної економіки збільшилась за шість років на 27 % і сягнула 65 %. Таким чином на одну гривню припадає вже два долари і це максимальний показник за всю історію України. В українських банках надто багато іноземної валюти, а це дуже небезпечно як для самих фінансових установ, так і для їх клієнтів. Це приводить до того, що різко підвищується доларизація

нашої економіки, попит же на національну валюту знижується разом з її курсом.

В Україні зосереджено до 5 % усіх емітованих американських доларів. В умовах стабільності гривни валютні кредити здавалися привабливими — у 2006-му році їхній обсяг зріс на 95,4 %, у 2007-му році — на 75,4 %. При цьому динаміка зростання гривневих позик була скромнішою. Приріст відповідно становив 52,3 і 72,7 %.

Грошова маса у вересні 2010 р. становила 569, 2 млрд. грн., грошова база 216,7 млрд., обсяг готівки поза банками — 174, 8 млрд. В обігу України перебуває 150 млрд. дол. Якщо перемножити на 8, то отримаємо співвідношення між доларом і гривнею. Це співвідношення буде 1:2. Це означає, що Україна фактично не має своєї грошової системи.

Державні фінансові вливання (зокрема шляхом рефінансування банків) мали б стимулювати розвиток виробництва, але насправді призводять лише до зменшення резервів Нацбанку. Замість того, щоб спрямувати вільну ліквідність в реальну економіку, фінустанови конвертують гривню в долари, підриваючи курс національної валюти і провокуючи паніку на готівковому валютному ринку.

Дослідження свідчать, що тіншовими світовими структурами запущений механізм перетворення України в сировинний додаток до розвинених економік. В цьому механізмі важливе значення надається пануванню в слабкій економіці України іноземних валют, виключає стабільність гривні, ускладнює розробку і реалізацію грошово-кредитної політики. Експансія не забезпеченої золотом «світової» валюти — долара США, а також євро сягнула меж, які загрожують нашій національній безпеці. Економічні чи політичні потрясіння в світі, рішення урядів іноземних держав, міжнародних чи транснаціональних фінансових груп несуть ризик одночасної руйнації економіки України. Іноземна валютизація економіки сприяє її тінзації, формуванню фетишизації, переваг іноземного і недовіри до національного, в т. ч. гривні, невпевненості людини у своєму соціальному становищі. Вона також є засобом криміналізації економіки, можливості нечуваного миттєвого збагачення, тих, хто володіє (впливає, приймає рішення) інформацією про зміну курсу гривні по відношенню до найбільш витребуваних іноземних валют. Вона сприяє збільшенню прошарку бідних і злиденних, знищенню малого і середнього бізнесу, концентрації нерухоності, передусім землі, у власності засновників банків. З цієї причини в Україні існують політико-фінансово-владні групи, зацікавлені у пануванні в Україні іноземних валют, замовчуванні, ігноруванні або розмиванні ст.99 Конституції України, якою визначено, що грошовою одиницею України є гривня.

Декілька років тому, коли економічна криза вже наблизилась (її передвісники — регіональні фінансові кризи в Росії, Азії тощо), Правління НБУ прийняло нормативно-правовий акт, який забороняв обіг на території нашої держави іноземних валют. Однак цей документ не був введений. Причина цього, вважають фахівці, тиск зовнішніх та внутрішніх сил, які мають власні інтереси, що не співпадають з інтересами народу України. Зараз, у зв'язку з економічною кризою і падінням курсу гривні, тисячам і тисячам позичальників іноземної валюти в банках, їх сім'ях понівечені долі. Між тим, Бан-

ки з іноземним капіталом продовжують видавати кредити з найвищими у світі відсотками, гальмуючи розвиток економіки, одночасно відрізають шлях у малий бізнес простим українцям. Як наслідок, практично вся торгівля на ринках (базарна торгівля) опинилася в руках іноземців, які, перепродують «руками» українців на їх землі виготовлені українцями товари, отримують прибутки, відправляючи їх сім'ям на батьківщину, вимивають обігові кошти — кровноносну систему економіки нашої держави.

Слабка економіка України потребує захисту національної валюти. Розміри іноземної валютизації економіки України посилюють її зовнішню залежність, сприяють її тонізації, призводять до збільшення бідності та злиденності населення, послаблення чи знищення малого і середнього бізнесу.

Обіг на території України іноземних валют, зокрема надання валютних кредитів для споживчих потреб, суперечить фінансово-економічним інтересам суспільства, держави, окремих громадян і в сучасних умовах України є однією з основних перепон для забезпечення стабільності гривні; він є інструментом руйнації економіки держави, малого, середнього бізнесу, примноження бідності та злиденності народу, стимулом корупції (хабарі даються в доларах).

Наслідки доларизації життя українців відомі: одні втратили останні накопичення, інші не можуть повернути валютні кредити і на їхні квартири, автомобілі «полюють» колекторські фірми... Як могло так статися, що Україна, маючи свою визначену Конституцією національну грошову одиницю — гривню, опинилася в «полоні» долара США та Євро? Виявляється, банкіри для надання валютних кредитів знайшли лазівку в законі!

Для того, щоб навести лад у фінансах треба істотно реформувати банківську систему і привести грошово-кредитну політику у відповідність з вимогами життя, з потребами відродження України.

Банки повинні обслуговувати підприємства, займатись їх платіжно-розрахунковими операціями, а не ризикованим вкладанням коштів у непродуктивні, сумнівні посередницькі операції. У країнах з ринковою економікою підприємець, який виробив і у відповідність з договором відвантажив продукцію покупцю, передає документи банку і знімає з себе всі турботи щодо стягнення платежів. Лише Нацбанк винен у тому, що банки не займаються тим, чим треба, тобто корисною роботою.

Домагаючись широкого використання в платежах і розрахунках дорогого грошового капіталу, зокрема доларів, Нацбанк ігнорує застосування дешевих сурогатів і заміників грошей. На даний час у світі, нарівні з банкнотами, які емітують центральні банки, функціонують звичайні векселі (документ комерційного кредиту) і чеки (інструмент комерційних банків), які використовуються як на національних, так і на світових ринках.

Глибокі корені шкідливої політики Нацбанку викриває Голова Верховної Ради В. М. Литвин в опублікованій в «Голосі України» статті за 14 червня 2005 р., у якій зокрема говориться, що «за всі роки Національний банк, який поступово досяг небаченої для сучасних умов автономії, не перевірявся жодним контрольним органом держави і реально, комплексно не звітував перед народом і парламентом». Це ж національний гаманець, фабрика

грошей, з якої поцупили мільярди... Негайно треба провести ревізію Нацбанку і очистити його від мафіозі.

Друкування грошей — це виробництво спеціального товару — фабрикування валюти. І держава повинна супроводити цей процес від народження грошей, їх зберігання, транспортування, використання.

Дуже прикро, що напрямком розвитку банківської системи України з самого початку її виникнення і формування визначали не справжні патріоти, люди, зацікавлені в розвитку і процвітанні країни, а мафіозі і казнокради.

З перших днів становлення державності як народний депутат я застерігав від цього не лише помилково, а й злочинного шляху розвитку і запропонував свою, ринкову модель побудови банківської системи, з втіленням якої в життя ми були б уникнули багатьох труднощів і бід, які сьогодні звалились на наші голови.

Цього катастрофічного стану не лише банківської системи, а й нашої держави не можуть заперечити ті демагоги і авантюристи, які, ще вчора запевняли нас у процвітанні України під їх керівництвом, у їх великих досягненнях у зміцненні гривні, яка гарантує стабільність не лише громадянам України, а й державі.

У цьому зв'язку привертає до себе увагу запізніле визнання Головою Нацбанку В. С. Стельмахом того реального факту, що Україна практично не має своєї грошової системи, через що страждають мільйони людей і у нас на ринку владарює чужинець і зайда — долар, висмоктуючи з економіки доходи, обезкровлюючи країну, паралізуючи господарське життя.

Керівника Нацбанку України, а заодно й главу банківської мафії В. С. Стельмаха життя змусило відмовитись від попередніх демагогічних заяв про великі досягнення створеної ним банківської системи. Він протягом багатьох років душив український народ гучними заявами про велику ефективність української грошової системи, яка через катастрофічне падіння курсу гривні, інфляцію і зростання цін перетворила мільйони українців у злидарів, позбавлених найелементарніших засобів існування.

В. С. Стельмах зокрема говорить: «До кризи ми підійшли з однією, але системною, проблемою — відсутністю довіри до гривні як стабільної грошової одиниці. Ми дотепер не затвердили гривню в статусі головного атрибута державності і через це маємо всі поточні проблеми. Доларизація офіційної частини української економіки на сьогодні перевищує 30 %. За останні шість місяців населення скупило на валютному ринку понад \$6,5 млрд. Скільки валюти знаходиться під подушками громадян, ми й припустити не можемо. Якби доларизація економіки була низькою, ніхто б не звернув уваги на курсові коливання, які були необхідні для того, щоб захистити країну від зовнішньої кризи» [13].

Ця злочинна доларизація здійснена не для широких верств населення і не для полегшення їхнього життя, не для розвитку і процвітання України, а для того, щоб мафії і олігархам легше було грабувати Україну і перекачувати нагробовану валюту за кордон.

У зв'язку зі знеціненням гривні населення повсюдно, там де може знімає гроші з рахунків у банках, купує долари і нагромаджує їх у матрацах. В Україні нагромаджено понад 100 млрд. доларів, за придбання яких ми вивезли зерно, олію, метал та інші цінності. Більш нерозумного використання національного багатства і мар-

нотратства й придумати неможливо. Долар витіснив гривню з внутрішнього обороту і позбавив її багатьох важливих функцій і ролей. Економіка практично залишилася без кредитних ресурсів. У той час, як по світу крокують електронні гроші, Україна опустилася до рівня матрацної грошової системи. Наявні в обороті і у матрацах долари — дуже серйозний внутрішній резерв для держави і від того, чи вдається їх повернути, залежить загальна доля вітчизняної економіки.

Про неефективну паразитичну українську грошово-кредитну систему і шкідливу безрозсудну доларизацію, її негативні наслідки, які тільки тепер збагнув В. С. Стельмах, я інформую Нацбанк і найвище державне керівництво уже протягом двох десятиріч років, пропонуючи свою ринкову модель побудови банківської системи, сформульовану у «Концепції перебудови банківської системи України, яку заступник Голови Верховної Ради О. Дьомін 18.01.1996 р. направив у комітети з вимогою підготувати розгляд Концепції на сесії, а також у праці «Яка банківська система потрібна Україні (до концепції становлення і розвитку банківської системи України)», виданій Верховною Радою і врученої усім народним депутатам для використання в законотворчій роботі.

Однак банківське лоббі не допустило розгляду моєї моделі на сесії, хоч 85 народних депутатів вимагали цього, поставивши свої підписи під Концепцією.

Зміст моїх пропозицій викладається також в сотнях інших моїх наукових праць і листів, адресованих високим посадовцям. Ця моя модель, як і теорія кредитних грошей, отримала світове визнання.

Література

1. Світова фінансова криза та її вплив на країни з ринковими економіками. Матеріали наукової конференції. 23 листопада 2008 р. Інститут світової економіки НАНУ. — 2008.
2. Швайка М. А. Банківська система України: проблеми становлення і удосконалення / М. А. Швайка. — Видавництво Київського міжнародного університету. — К. : 2010 р.
3. Історія економіки та економічної думки : навчальний посібник. — Харків. — 2011 р.
4. Матеріали круглого столу, присвяченого 20 річчю створення НРУ за перебудову. 20 вересня 2009. НАН України. — К. : Інститут історії НАН України. — 2010 р.
5. Чорновіл В. М. Пульс української незалежності / В. М. Чорновіл. — К., 2000 р.
6. Швайка М. А. Економічні атрибути незалежності України / М. А. Швайка. — К. : Видавництво Київського міжнародного університету, 2011. — 88 с.
7. Ковтун С. Історія Народного Руху України / С. Ковтун. — К. : Факт, 199. — С. 128–129
8. Тиждень український. — 2011. — №14. — С. 22.
9. Україна молода. — 2011. 6–7 травня. — С. 17.
10. Шубин А. В. Великая депрессия и будущее России / А. В. Шубин. — М. Яуза ЭКСМО, 2009.
11. Дзеркало тижня. — 2010. — 5 лютого.
12. Економіка України на шляху від депресії до зростання: джерела, важелі, інструменти. — Національний інститут стратегічних досліджень, — К., 2010 р.
13. WEEKLY. UA — 04. — 10.06.2009. — С. 17.